

een interessante paragraaf, die niet verheelt dat het succes maar gering was. Datzelfde geldt ook voor de in een volgende paragraaf behandelde Raad voor kerkelijke aangelegenheden, die Mussert inrichtte als een adviesorgaan voor de verhouding met de kerken. Onbegrijpelijk genoeg vertrouwde hij de leiding van de Raad voor gereformeerden aan de radicale boerenleider Roskam toe, die met zijn racistische ideeën elke toenadering tot de gereformeerde kerk bij voorbaat blokkeerde. Ook onder hervormden en katholieken, die met afzonderlijke raden werden bedacht, had Mussert maar matig succes.

De schrijver heeft voor de opbouw van zijn boek de verschillende ideologische brochures van de NSB als leidraad gekozen. Men kan zich afvragen of daardoor onbedoeld niet teveel nadruk komt te liggen op de 'strijd der ideeën'. Natuurlijk zal men juist ook bij de behandeling van de verhouding van een politieke partij of beweging tot kerk en godsdienst aan de opvattingen en ideeën de nodige aandacht moeten besteden. Maar anderzijds zijn juist in een verzuilde samenleving kerkelijke belangen zo met de wereldlijke verstrengeld geraakt, dat men zich voor al te eenvoudige verklaringen moet hoeden. Om een voorbeeld te noemen. Dat de gereformeerde en de katholieke kerk in 1936 tot een resolute afwijzing van het nationaal-socialisme kwamen, was niet alleen een reactie op de publikatie van brochure V, waarin allerlei volks ideeëngoed gelucht werd, maar ook, en misschien nog meer, op het verkiezingssucces van de NSB in 1935, dat een bedreiging voor de stabiele confessioneel-verzuilde verhoudingen vormde.

In sommige opzichten maakt de verzorging van de tekst een wat weinig professionele indruk. Heel wat van de vierenveertig illustraties moeten het zonder toelichting en bronvermelding stellen; de schrijver hanteert twee verschillende verwijzingsystemen door elkaar en daar wordt de tekst niet toegankelijker door; het inleidende woord vooraf wordt als hoofdstuk I gepresenteerd en aan het einde met 'Kampen, mei 1986' gedateerd — wat op zijn minst ongebruikelijk is. Ook de veel te weidse titel is in dit verband te kritiseren. Wel geeft de ondertitel de beperking tot het protestantisme aan, maar dat maakt de hoofdtitel niet minder onjuist. De katholieke kerk valt geheel buiten het onderzoek en de weinige bladzijden die eraan besteed worden, steunen volledig op een klein deel van de relevante wetenschappelijke literatuur. Het is wellicht een wat onbekend terrein voor de schrijver en hij glijdt hier en daar dan ook flink uit. Zo moet opgemerkt, dat Pacelli niet zozeer secretaris van het Vaticaan (141) als wel staatssecretaris was. Ernstiger is een opmerking op pagina 53, die als verklaring van het concordaat van 1929 de gelijkvormigheid van fascistische staat en katholieke kerk aanwijst. Dit kan nauwelijks ernstig bedoeld zijn en staat in schrille tegenstelling tot het hoge niveau van het boek in zijn geheel.

P. Luykx

K. W. L. Bezemer, *Geschiedenis van de Nederlandse Koopvaardij in de tweede wereldoorlog* (2 dln.; Amsterdam-Brussel: Elsevier, 1986, xii + 1446 blz., f150,-, ISBN 90 10 06040 3).

De geschiedschrijving over de lotgevallen van de Nederlandse koopvaardij en marine in de tweede wereldoorlog is bijna een verhaal op zichzelf geworden. Reeds in 1947 ontvouwd T. H. Milo en W. E. van Popta ambitieuze plannen voor een zesdelige publikatie waarin marine en koopvaardij min of meer als een geheel zouden worden beschouwd. Uitgewerkte

ideeën werden geformuleerd over de indeling en over het materiaal waarop de studie behoorde te rusten. Twee bewerkers met elk twee medewerkers zouden het karwei tussen 1948 en 1954 klaren. De leiding van de Koninklijke Marine had in een vroeg stadium een aanzet tot deze plannen gegeven en nam gedurende een reeks van jaren de kosten ervan voor haar rekening. De plannen leidden niet tot een tastbaar resultaat in de vorm van de beoogde uitgave. Hiermee verdween ook de goede en efficiënte gedachte om marine en koopvaardij te combineren; de eenheid van beide onderdelen in een totale oorlog zouden het begrip zee-macht duidelijk hebben gedemonstreerd.

Intussen was het vroegere hoofd van de Marine voorlichtingsdienst K. W. L. Bezemer, later tot aan zijn pensionering in 1964 als onderzoeker aan het Instituut voor geschiedenis te Utrecht verbonden, begonnen aan zijn twee boeken over de verrichtingen van de marine. In 1954 verscheen *Zij vochten op de Zeven Zeeën*, welk boek in een behoefte aan informatie voorzag. In 1967 volgde het slotdeel *Verdreven maar niet verslagen*. Beide delen beleefden verschillende herdrukken. In de jaren zeventig besloot de leiding van de Koninklijke Marine opnieuw tot officiële geschiedschrijving van de tweede wereldoorlog en werd ten slotte in 1978 Ph. M. Bosscher met deze opdracht bekleed. Van diens driedelige *De Koninklijke Marine in de tweede wereldoorlog* zijn inmiddels in 1984 en 1986 twee delen verschenen. De geschiedschrijving over de koopvaardij leek van het stranden der bovengenoemde plannen het slachtoffer te worden. Dat is uiteindelijk niet het geval geworden. L. L. von Munching, verbonden aan het Bureau maritieme historie van de marinestaf, begon in 1972 aan het boek *De Nederlandse koopvaardij in de tweede wereldoorlog*, dat in 1978 verscheen, in 1986 met een tweede, aanvullende deel gecompleteerd. Er was volop ruimte voor en behoefte aan dit boek, daar de in het begin van de jaren zestig door Bezemer begonnen studie over de koopvaardij uitbleef. Na zijn pensionering werkte Bezemer, financieel en materieel gesteund door ZWO en het directoraat-generaal van scheepvaart en maritieme zaken, jarenlang in stilte door. Diep in de tachtig mocht Bezemer in oktober 1986 de voldoening smaken van de voltooing van zijn werk. Twee kloeke delen waren gereed en oogstten volop belangstelling. In de zomer van 1987 kon reeds een derde oplage verschijnen, waarin een aantal verbeteringen en aanvullingen is aangebracht.

Bezemer bezit een goede pen. Dat had hij reeds in zijn twee marineboeken aangetoond. Een eigen oordeel over zaken schuwt hij niet. Zo vormen zijn ruim 1300 bladzijden tekst vaak heel boeiende kost, ofschoon het boek erg dik blijft. Het gaat om de lotgevallen van ongeveer 850 Nederlandse vracht- en passagiersschepen, tankers, kustvaarders en sleepboten, waarvan er 387 verloren zijn gegaan. Op deze schepen voeren onder Nederlands bevel zeelieden van velerlei nationaliteit. Van hen waren er circa twaalfduizend uit Nederland afkomstig, 2100 keerden nimmer terug, van wie ruim 1600 als gevolg van oorlogshandelingen. Het is algemeen erkend dat de koopvaardij de belangrijkste effectieve bijdrage aan de geallieerde zaak heeft geleverd. Bezemer schetst die bijdrage en draagt er zorg voor dat in ieder geval de slotreis van de verloren gegane schepen wordt beschreven.

De opzet van het boek is hoofdzakelijk chronologisch, waarbij de lotgevallen en belevenissen naar vaar/gevechtsgebied bijeen zijn gevoegd, dus bijvoorbeeld die in de Middellandse Zee. Daar tussendoor zijn enkele thematische hoofdstukken geplaatst, die aandacht besteden aan zaken als The Netherlands Shipping and Trading Committee in Londen, arbeidskwesties of scheepvaartinspectie. Aan het begin van elk hoofdstuk, zevenentwintig in totaal, schetst de auteur met een aantal forse en duidelijke streken het kader waarin de Nederlandse verrichtingen geplaatst moeten worden. Door deze formule is hij erin geslaagd te verhinderen

dat de algemene oorlogvoering de aandacht voor de individuele Nederlandse bijdragen opslokt. Alleen in het laatste hoofdstuk is de auteur van deze formule afgeweken: de Amerikaanse strijd tegen Japan in de Grote Oceaan na medio 1942 krijgt de volle aandacht en 21 koopvaarders figureren. Het boek eindigt daardoor onbevredigend, te meer omdat een evaluatie niet wordt gegeven en een schets van de stand van zaken in 1945 achterwege is gelaten.

Voor dit boek is een enorme hoeveelheid bronnen doorgewerkt. Zeer veel materiaal heeft de auteur verzameld en het is te wensen dat al deze gegevens te gelegener tijd bijeen gebracht worden in een openbare bewaarplaats, waar zij voor latere onderzoekers beschikbaar zijn. Alleen al de verslagen van de interviews — in deze tijd van oral history sympathiek consequent 'besprekingen' genoemd — met vele opvarenden en autoriteiten in Londen vormen een mijn van informatie. Kembronnen voor de auteur waren de zogenoemde scheepsverklaringen, verplicht afgelegd door de kapitein en/of opvarenden na afloop van een onheilsreis. Daarnaast bestudeerde hij de *Kriegstagebücher* van de commandanten van Duitse onderzeeboten, waardoor het relaas 'van de andere kant' kon worden gezien en waardoor in veruit de meeste gevallen kon worden vastgesteld welke onderzeeboot voor een torpedering verantwoordelijk was. De meeste Nederlandse koopvaarders immers zijn door acties van U-boten tot zinken gebracht. Overigens is de verwijzing naar bronnen in de noten wel eens summier en onduidelijk, mede doordat een overzicht van de gebruikte bronnen en van de geraadpleegde personen totaal ontbreekt, een onbegrijpelijk manco.

Bekende verhalen over lotgevallen van schepen en gebeurtenissen aan de wal worden verteld, maar ook vele nieuwe. Na een overbodige start in de zeventiende eeuw, gebaseerd op verouderde gegevens, raakt de auteur eerst goed op dreef met zijn beschrijving van Engelse en Duitse opvattingen over verdragen betreffende oorlogvoering ter zee, de Duitse betrokkenheid bij Hazemeyer en andere ondernemingen en de voortvarende Nederlandse wetgeving inzake zee- en luchtverzekering, vordering en behoud van scheepsruimte in tijd van oorlog. Aan de moeizame Engels/Nederlandse onderhandelingen over de rechten van de neutrale Nederlandse handel en scheepvaart na september 1939 wordt aandacht besteed. De uitholling van de zeggenschap van de individuele reder begon toen al door het Rijksbureau Zeescheepvaart. Na de meidagen van 1940 bleek uiteindelijk 90% van de totale scheepsruimte uit handen van de Duitsers te zijn gebleven. Bepaald boeiend is het te lezen hoe in Londen binnen betrekkelijk korte tijd een groep van reders, in goed samenspel met de ambassade, het beheer en uitgebreide regelende bevoegdheden over Nederlandse schepen en ladingen verkreeg, zij het onder regeringstoezicht. Minister Kersten zou hier later geen vrede mee hebben, wat mede door 's ministers afwijkende inzicht over medezeggenschap bij werknemers in 1943 tot een enorme crisis zou leiden. De in de meidagen opgezette organisatie zou overigens uitstekend werken. De meeste schepen voeren in time-charter voor de Engelse regering, die lagere vrachtprijzen voor haar eigen schepen betaalde dan de Nederlandse reders gewend waren te ontvangen. Tot de val van Nederlands-Indië opereerde nog een deel van de vloot in 'vrije' of 'gereserveerde' vaart.

Tallose arbeidszaken moesten in Londen snel geregeld worden. Dienstweigering en desertie waren zeker in de eerste maanden zaken die aandacht vroegen. De auteur gaat uitvoerig op de achtergrond van deze problemen in. In de jaren 1941-1944 zou gemiddeld 6-8% van de bemanningen werk weigeren of weglopen; naar nationaliteit wordt bij dit cijfer geen specificatie gegeven. Rechtspraak over de voorvallen kwam op den duur in Nederlandse handen. Frappant is de organisatie van een Crew Index en Crew-Allotment department, waaraan tenslotte ongeveer 250 vrouwen en 50 mannen verbonden waren. De registratie van

RECENSIES

personalia bleek wel eens van belang bij het aantonen van gevallen van bigamie. Er ontstond ook een vorm van vertegenwoordiging van werknemers. De Nederlandse gages bleven als voorheen op een hoger niveau dan de Engelse; de gevaren bonus was gelijk. Uitkeringen in geval van ziekte, invaliditeit of overlijden werden geregeld. In totaal zouden ruim 3375 opvarenden door oorlogsactie of ongeval het leven laten. Het is jammer dat de auteur geheel zwijgt over de positie van de verwanten thuis in bezet gebied. Het Prinses Margrietfonds wordt genoemd, niet de Zeemanspot.

De praktijk van het varen in konvooi, de voorbereiding ervan en de evaluatie in het denken over konvooiering bij de geallieerden komen op verschillende plaatsen in het boek aan de orde. Zo ook de ongelooflijk knappe prestaties zowel van de Duitsers als van de Amerikanen en Engelsen op het gebied van de 'intelligence'. Voor de operaties van de U-boten was van groot belang dat de meeste Engelse codes tot in het voorjaar 1943 konden worden gekraakt. Ook voor de Nederlandse koopvaardijvloot was 1942 het rampjaar bij uitstek. Na augustus 1944 is nog slechts één kustvaarder door een vijandelijke aanval verloren gegaan. De auteur heeft gepoogd het lot van elk schip te achterhalen. Zo slaagde hij erin nog kort voor het verschijnen van het boek de ondergang van de 'Stad Schiedam' te verklaren. Moedige daden geeft de auteur alle aandacht, maar minder fraaie handelingen verzwijgt hij niet. In dit verband gaat hij zeer uitvoerig in op de gebeurtenissen voor en rondom de ondergang van de 'Van Imhoff' in januari 1942 voor de westkust van Sumatra, waarbij enkele honderden geïnterneerde Duitsers niet werden gered. Naast L. de Jong (*Nederlands-Indie*) en Bosselier heeft nu dus ook Bezemer zijn visie op de rol van de Nederlandse (marine-) autoriteiten in deze affaire gegeven en de lezer kan nu zelf oordelen. Hetzelfde geldt voor de kwestie rondom de 'Tjisadane' die met NSB-ers uit Java naar Suriname voer en een springlading met een weinig humaan doel aan boord had.

Bezemer heeft na lange jaren van arbeid in stilte een knap stuk geschiedschrijving voltooid. Dat hij daarbij een enkele maal bleef leunen op publikaties die werden achterhaald of nieuw verschenen studies (bijvoorbeeld A. H. Fliermans boek over de Koninklijke Nederlandse Redersvereniging van 1984) niet verwerkt, zijn schoonheidsfoutjes. Bepaald ontsierend echter is de manier waarop hij herhaaldelijk meent foutjes in de boeken van Von Munching te moeten signaleren. Dat is bovendien gevaarlijk als men zelf ook wel eens steekjes in tekst en bij foto's laat vallen.

J. R. Bruijn

R. J. Schotsman, *De parlementaire behandeling van het monetaire beleid in Nederland sinds 1863 (daaronder begrepen de monetaire analyse van De Nederlandsche Bank N. V. sinds de jaren vijftig)* (Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant 1987, NIBE Bank-historische reeks III; Den Haag: Staatsuitgeverij, Nederlands Instituut voor het bank- en effectenbedrijf, 1987, 387 blz., f65,-, ISBN 90 12 05535 0).

Het boek van Schotsman diende in mei 1987 als proefschrift aan de Katholieke Universiteit Brabant en beschrijft de aandacht van het parlement voor de Nederlandsche Bank vanaf 1863. Dit is het jaar waarin W. C. Mees aantrad als president van de Bank en de Bankwet van kracht werd. Deze laatste ging de voordien telkens voor 25 jaar door de koning verleende octrooien vervangen en is in zekere zin een eerste voorbode van de vermaatschappening